

РЕФОРМА МЕНТАЛЬНОСТІ

Про підводне каміння післявоєнної відбудови країни

Війна триває. Але вже зараз постає питання, якою повинна бути Україна після її закінчення. Відповідь на нього шукають усі. З'являється багато різних візій. Можливо, це і добре, адже мрії про щасливе майбутнє заспокоюють, мотивують, допомагають боротися, воювати, волонтерити чи просто жити та працювати. Утім, щоб їх реалізувати, потрібно якось поєднати те, що ми маємо, з тим, чого хочемо. А цього бракує багатьом баченням майбутнього нашої країни.

Що ми мали до війни? Україна – країна з колоніальним і тоталітарним минулим, у яку вона пережила багато масштабних національних катастроф, зазнавши величезних втрат. Тому український народ – це суспільство із глибокими психологічними травмами. До війни ця посттравматична ментальність формувала психіку мільйонів українців та визначала наші дії, звички, поведінкові патерни тощо. Кілька спалахів суспільної свідомості у 1990-91, 2004, 2013-14 роках покращили ситуацію, породивши плеяди громадян, вільних від такої ментальності, проте до війни ці процеси не набули необхідного масштабу.

Економіка України була чітким відображенням деформованого внутрішнього світу нашого народу. Ми не вибирали продуктивні сили, успадковані від СРСР. Але гіпотетично при належних суспільних відносинах Україна могла б за 10-20 років побудувати економіку, яка б забезпечила пристойний рівень життя нашим громадянам. Утім, не так сталося, як бажалося. Ми не мали необхідних суспільних відносин, бо всі колективно своїми діями утвердили низку деструктивних суспільних норм поведінки, через дотримання яких, ми «проїдали» те, що отримали у спадок від Союзу, і вбивали в собі здатність масово, системно створювати щось нове. Пострадянська ментальність була основною перешкодою, яка не дозволила Україні та нашій економіці зробити якісний стрибок.

Що змінила війна? Український народ значно подорослішав, якщо не став зрілим. Це видно в кількох проявах. По-перше, мільйони українців взяли на себе відповідальність. Усі, хто пішов на фронт, волонтерить, приймає біженців чи віддає останню копійчину на армію, зрозуміли, що їхня доля залежить не від держави, олігархів, закордону чи когось інше, а від них самих. По-друге, мабуть, ми перестали боятися. Під час війни українці пережили найгірше, що може трапитися в житті, – втрату чогось найціннішого або пряму загрозу втратити життя. Коли закінчиться війна, найгірше буде

позаду, тож не буде чого боятися. Безстрашність розв'яже нам руки творити ту Україну, про яку ми мріємо. По-третє, війна тонко налаштувала совість і мораль. Вона немов подарувала українському суспільству лінзу, через яку чітко видно, що добре, а що погано, які сильні наші сторони, а які слабкі. Коли хтось крав до війни, то завжди були нюанси, які враховувало суспільство, даючи цьому оцінку. А коли тепер хтось наживається на гуманітарній допомозі, то це засуджують практично всі й усюди. По-четверте, війна навчила багатьох довіряти, об'єднуватися, цінувати, любити та ще багато чого іншого. У критичних ситуаціях людина розкривається. Розкрившись під час війни, українці показали всьому світу, що в душі не є гнилими. Хоча, на жаль, не всі.

Ці зміни в суспільній свідомості є вкрай принциповими. Це паростки нового життя. За них потрібно триматися, на них треба будувати фундамент нової України. Біда в тім, що, як і все нове, вони ще зовсім молоді, м'які й тендітні. Тому їх потрібно культивувати, інакше з часом, коли спаде ейфорія від наших звияг, ганебне минуле докладе всіх зусиль, щоб повернутися (на жаль, після двох останніх революцій йому це вдавалося). На практиці така культивация означає, що ми повинні якось використати зумовлені війною зміни в суспільній свідомості як своєрідний камертон, по якому налаштуватимуть усі соціальні процеси в новій Україні, як опору, яка допомагатиме суспільству позбутися доведених комплексів та звичних деструктивних норм поведінки в соціумі.

Отже, відновлення (економіки) України слід починати зі свого роду «реформи» ментальності. Без неї неможливо реалізувати жодне із прекрасних бачень майбутнього, які ми продовжуємо генерувати, але з якими протупцювали майже на місці 8 років після Революції гідності. Щоб змінити ментальність, ми на рівні суспільства повинні позбутися всіх деструктивних суспільних норм, сформованих в Україні до війни під впливом посттравматичних комплексів. Для цього кожній із них треба протиставити відповідне позитивне суспільне явище, яке набуло розповсюдження під час війни. Таким чином «реформа» ментальності полягатиме в закріпленні у законодавстві, звичаях, традиціях, звичках чи інших формах інституціоналізації таких норм поведінки, які дозволять суспільству розкритися та реалізувати потенціал.

Як і будь-яка реформа, вона складатиметься з адекватної діагностики, визначення принципів дій та реалізації покрокового плану. Перелік (можливо, неповний) притаманних українцям деструктивних суспільних норм та принципів дій, необхідних для їх викорінення, описані нижче. Покроковий план автоматично впливає з них.

1. Негативне суспільне ставлення до держави. Протягом століть українці не мали своєї держави, а та, яку мали, завжди була чужа, а часто ворожа до нашого народу. Тому глибоко в підсвідомості більшість із нас перебуває в постійній опозиції до держави, не відчуває себе причетними до неї, її власниками та готова встромляти їй палиці в колеса. Звідси випливають поширеність ухильня від сплати податків, значна тіньова економіка, звичка красти державне, дерибанити бюджет, авторитетність тих, хто обманює державу, низька суспільна пріоритетність реформування держави, розвитку органів влади тощо.

Принципи дій. Українці повинні відчувати себе власниками своєї держави, долученими до її справ. По-перше, держава на різних рівнях повинна стати повноцінною, «своєю» ланкою в тих мережах співпраці, які сформувалися під час

Київська область, село Бородянка. Червень 2022 року

війни й формуватимуться після її закінчення. Для цього потрібен чиновник іншої якості, який завжди проактивний, готовий вислухати ініціативу громадянина та зробити все, щоб допомогти (можливо, треба буде замінити або перенавчити тисячі чиновників). Якщо він цього не робить, то має бути гаряча лінія, яка приймає скарги та в підсумку усуває такого чиновника від роботи з людьми. Що більше горизонтальних зв'язків, то краще. Інтеграція волонтерів війни в державні органи могла би бути цікавим способом це реалізувати.

По-друге, досвід децентралізації показав, що місцевий бізнес значно відповідальніше ставиться до своєї державотворчої функції, коли він бачить реальні результати витрачання сплачених ним податків. Отже, потрібно розвивати децентралізацію, активніше залучати платників податків до реалізації державою своїх функцій на місцях, починаючи від посилення прозорості та звітування, закінчуючи збільшенням фінансової автономії громад у питаннях не лише видатків, а й надходжень (щоб платник податків міг впливати на напрямки використання коштів, сплачених ним до бюджету).

За три місяці війни ця держава довела, що в цілому вона дружня до українців. Вона нас захищає (не капітулювала), допомагає в біді, відстоює нас за кордоном і багатьох годус. Так, вона доволі слабка, у ній ще забагато низькоякісних кадрів на відповідальних місцях. Але в цілому її наміри правильні. Можливо, цей факт змінить ставлення до держави в багатьох українців.

2. Патерналізм. У радянських людей склалося стійке враження, що держава дає їм усе. Тому чимало українців досі вважає, що держава їм повинна давати багато всього, натомість вони не винні їй нічого. Звідси ростуть ноги в популізму (який вироджує політикум), неймовірної важкості проведення складних реформ (освітньої, медичної, пенсійної тощо), бюджетних перекосів у напрямку поточних видатків тощо.

Принципи дій. Війна показала, що мільйони українців готові самі давати собі раду, не очікуючи на допомогу від держави. Це треба закріпити в наступних напрямках. По-перше, зменшити розмір держави як частку до ВВП грошей, що перерозподіляються через бюджет. Існують державні функції, які краще віддати громадам, громадським організаціям чи приватному бізнесу.

По-друге, як альтернативу можна спробувати дворівневий бюджет: одну частину податків платник спрямовує в державний (місцевий) бюджет, а іншу вільний витратити сам на державні проекти, перелік яких формується у відповідних органах влади. Реалізовані проекти матимуть «табличку» з його ім'ям і популяризуватимуть чесних платників податків, які безпосередньо вкладають у розвиток країни. Це закріпить у суспільстві розуміння, що держава дає громадянину рівно стільки, на скільки вистачає сплачених ним коштів. Паралельно зросте рівень свідомості й відповідальності платників податків. Можливо, дворівневий бюджет можна поєднати з децентралізацією, утворивши на місцях щось на кшталт платформи, на якій конкретні громадські проекти могли б бути оплачені з тої частини податкових виплат, яку місцеві підприємці хочуть спрямувати на їх фінансування.

По-третє, якомога ширше запровадити принцип гроші ходять за платником податків. Сплачуєте ЄСВ – частину коштів отримуєте на індивідуальний пенсійний рахунок (іншими словами, запровадити другий рівень пенсійної системи). Сплачуєте податок із заробітної плати – можете обирати, яка школа чи лікарня фінансуватиметься за ці гроші. Сплачуєте податок на прибуток – впливаєте на вибір дороги, яку відремонтують за ці гроші.

3. Подвійні стандарти свідомості, совісті й моралі. У часи СРСР було прийнято думати одне, говорити друге, а робити третє. В умовах, коли стіни мали вуха, а людину

могли засудити до ув'язнення за дрібницю, це, можливо, була адекватна стратегія виживання. Але вона зумовила згубне розшарування свідомості, яке зараз перешкоджає українцям та всій країні розвиватися, бо виправдовує негідників і змушує відволікати ресурси на пошук правди. Звідси неадекватність (цінностей) і моральна деградованість багатьох українських політиків, суддів, правоохоронців, чиновників, від яких залежать ключові рішення в державі. Звідси неоднозначність суспільних моральних оцінок практично будь-яких вчинків впливових людей.

Принципи дій. Скидається на те, що війна дуже добре вирівнює свідомість, принципи моралі та вмикає совість у багатьох. Дуже велика кількість українців своїми діями продемонструвала, що максимально чітко розуміє, що таке добро, героїзм, справедливість, самопожертва, солідарність, патріотизм і що для них ці поняття – найвищі цінності, за які вони готові покласти життя. Навколо таких цінностей треба об'єднуватися. Людей, які їх сповідують і трактують однозначно, потрібно підтримувати. Безумовно, такими людьми потрібно наповнювати органи влади після закінчення війни. Потрібно лише знайти для цього правильний механізм. Можливо, війна стане для України тим горнилом, у якому виплавиться нова суспільна мораль, прийнятна для всіх наших громадян. Якщо так, то це кардинально спростить життя нашому народові.

4. Ставлення до закону. У радянські часи закон був інструментом примусу до підкорення чужій державі. Тому він був чужорідним, такими собі ґратами, у які держава заковувала волю своїх громадян, обмежуючи її. І тим він принципово відрізнявся від законів нормальних країн, які часто є продовженням усталених суспільних звичаїв і повністю відповідають наявним нормам моралі. СРСР давно не існує, в Україні змінилися тисячі законодавчих актів, але дух юриспруденції залишився здебільшого радянським. Ті, хто ухвалює закони в нашій державі, надалі підходять до них як до примусу, інструмента обмеження, який часто не узгоджується із суспільною мораллю. Іноді складається враження, що українські законотворці вважають за можливе законом юридичним виправити дію законів фізики чи економіки. Зрозуміло, що це явище походить від СРСР. Тому прості громадяни не хочуть мати нічого спільного із законом. Тому чимало українців не є законотрушними, легко порушують закон, бо він суперечить моралі. Тому люди з інтелектом сприймають закон як щось чужорідне й витрачають зусилля на те, щоби знайти лазівку й обійти закон, вважаючи це цілком моральним. Тому судді судять як завгодно, у країні немає верховенства права, а є верховенство грошей і неоднозначних норм моралі.

Принцип дій. Закон має будуватися на суспільній моралі (для цього вона повинна існувати) в поширених формах існування суспільства та на найкращих світових зразках у нових для нас формах (звідси необхідність інтеграції з ЄС у частині наближення нашого законодавства до їхніх нормативних актів). Щоб цього досягти, законодавці повинні бути носіями та захисниками суспільної моралі, а писати закони повинні кваліфіковані юристи, які теж поділяють відповідні цінності. Звідси впливає ще один запит на активістів війни – цього разу у Верховній Раді. Потрібно зрозуміти, як забезпечити їх туди обрання.

5. Недовіра. У часи СРСР мало кому можна було довіряти, інакше різко зростав ризик опинитися за ґратами або й загинути. У 1990-і також була криза довіри, бо можна було легко стати жертвою шахраїв. Тому тоді відсутність довіри теж була адекватною стратегією виживання. Але без довіри неможливо працювати разом, а без спільної роботи неможливо забезпечити поділ праці та її максимальну ефективність. Іншими словами, без довіри неможливий розвиток країни. До війни відсутність довіри зумовлювала кумівство (співпраця лише зі своїми), спустошливе протистояння між різними суспільними групами через дрібниці, слабку дер-

жаву й поглиблення проблем пункту №1, а також інші наслідки.

Принцип дій. Війна це змінила повністю. Якби тепер ми швидко не навчилися довіряти, то втрати України в ній були б куди більші. Під час війни виникли мережі довіри, які слід зберегти. Можливо, після нашої перемоги потрібно спрямувати в ці мережі більше ресурсів, щоб вони мали змогу розвиватися. Або інтегрувати їх у державу. Або створювати якісь національні чи регіональні розвиткові ініціативи, у яких могли би виникати все нові й нові мережі. У кожному разі мережі довіри – це серце нової України. Його треба інституціоналізувати. Для цього існує чимало точок прикладання зусиль – від простого прибирання воєнних руїн до будівництва та галузевого розвитку. Кожен українець, який іще не навчився довіряти, повинен зрозуміти, що, довіряючи, не вдасться уникнути помилок, втрат чи зустрічі з шахраями, але підсумковий результат довіри із лихвою компенсує всі втрати.

6. Схильність до халтури та «халяви». У радянські часи зарплату платили без тісної прив'язки до якості виконаної роботи. Тому українці звикли халтурити. Мало того, халтура сприймалася людьми як шкідництво щодо ворожої держави. Союз давно припинив існування, а звичка халтурити зберіглася. Тому будь-який бізнесмен в Україні змушений значну частину ресурсів витратити на контроль роботи підлеглих. Тепер чимало громадян полюбляють казати, що вони працюють так, як їм платять, а в результаті їм платять так, як вони працюють. З іншого боку, оскільки в часи СРСР зарплата слабо варіювалася, то привабливість роботи визначалася наявністю «лівака», можливості щось дістати «на халяву», продати чи обміняти й отримати додатковий «заробіток». Сюди ж можна додати звичку отримувати від держави все «на халяву», породжену патерналізмом. Наслідки обох цих суспільних норм – неефективність та величезні втрати економіки, держави та будь-якого бізнесу в Україні. А це вагома перешкода для розвитку.

Принцип дій. Під час війни багато українців зрозуміли, що якщо халтурити – результату не буде (власне, в багатьох випадках дії росармії важко назвати інакше, як халтурою), а в даному випадку буде більше жертв війни, ніж могло би бути. Неможливо поєднати халтуру та перемогу у війні. Тому багато хто навчився працювати на совість. Що ж до «халяви», то й до війни, і зараз стає шоразу зрозуміліше, що за неї завжди хтось платить. Ті, хто без нужди бере «на халяву» гуманітарну допомогу, ще отримають по заслугах. Найкращий засіб від схильності до халтури та халяви в економічній діяльності – прив'язка винагороди до ключових показників ефективності (КПЕ). Можливо, загальне зростання рівня відповідальності в суспільстві теж сприятиме усуненню цих деструктивних суспільних норм, адже тепер вся праця кожного українця сприйматиметься через її вплив на довгострокову обороноздатність країни. Схалтурив чи схалював – ослабив країну. А це серйозно.

7. Звичка красти. Це взагалі дуже комплексна проблема. Українці крали в держави, бо вона була чужа. Це було нормально. Тепер те саме роблять олігархи, хоча держава вже нібито стала значно ближча до народу. Ми крали в колгоспів, бо вони були державні. Тепер те саме роблять прості громадяни на полях великих агрохолдингів. Українці крали у великого бізнесу, бо це «кляті капіталісти», які від цього не збідніють. І тепер наш народ краде гуманітарку, бо це й так «на халяву». Звичка красти – це якесь прокляття нашої країни. На жаль, вона давно стала суспільною нормою, хоча її деструктивність проявляється в дуже багатьох аспектах від слабкості держави до бідності індивідуального громадянина, який замість роботи над собою та своїм розвитком постійно дивиться, де би то щось украсти.

Принцип дій. Схоже на те, що війна змусила багатьох переосмислити своє ставлення до крадіжок. Бо вона в ретроспективі підсвітила той факт, що якби протягом років

українці масово не розкрадали все, що можна, то позиції України в цій війні були б значно сильнішими, якщо ця війна взагалі була б можливою. Імовірно, усвідомлення цього в критичних умовах змусить багатьох покаятися. Хотілося б, щоб каяття набрало суспільних масштабів. Утім, зараз видно, що багато хто продовжує красти, а, судячи з фокусу суспільних дискусій на сотнях мільярдів доларів, необхідних для відбудови країни, багато хто вже нагострив зуби на те, щоб красти у глобальному масштабі. Це треба карати якомога жорсткіше. Чітке засудження злодійства повинне стати неодмінною частиною суспільної моралі нової України. Можливо, для цього слід запроваджувати якнайжорсткіше покарання за крадіжки, але тільки тоді, коли судова система стане значно більш справедливою, ніж зараз.

8. Силовики як фактор страху. У часи Союзу силові структури, як і закон, теж були інструментом примусу до підкорення чужій державі. Вони підтримували певний рівень страху в суспільстві. Прості люди ніколи не вважали їх своїми. СРСР уже давно немає, а силовики в Україні досі чужі й нагаюють страх. Тільки тоді вони це робили на благо імперії, а тепер часто служать своїм особистим матеріальним інтересам. Для багатьох із них поняття честі втратило зміст і цінність. Реформа поліції спробувала це змінити, але її успіхи не були системними. У результаті Україна має величезні проблеми із правоохоронними органами (поліція, СБУ, податкова, митниця тощо), бо вони мають непропорційно велику суспільну вагу (для поліцейської держави це було нормально, але не для демократичної), яку конвертують у невинувато високе матеріальне становище. Від цього страждає передовсім верховенство права, а також бізнес, а зрештою і динаміка розвитку всієї країни.

Принцип дій. Війна повернула сенс поняттю честі мундира. Адже для багатьох військових честь виявилася одною з найвищих цінностей, які вони відстоюють під загрозою смерті. Вони це довели на передовій, тому після війни повинні стати основою оновлених правоохоронних органів. Український народ у своїй масі перестав бути суспільством страху, тож йому не потрібна така чисельність тих, хто нагає цей страх. Відтак очевидно, що після війни слід поставити питання про кардинальне скорочення чисельності працівників правоохоронних структур. Нехай ідуть створювати додану вартість, а не перерозподіляти її у власні кишені. Український народ не є ворогом для своєї держави, бо головний ворог для неї – Росія. Тому потрібно зміщувати баланс зі структур, які борються із внутрішніми ворогами, на користь армії, що протистояє зовнішньому ворогові.

До війни всі ці деструктивні суспільні норми сковували розвиток України, бо переважна більшість українців їх дотримувалася та відтворювала. Якщо ви уважно подивитеся собі в душу й не побачите в ній жодної з них, то, мабуть, ви не українець (хіба що з діаспори). Тому коли у нас говорять про реформу судочинства, поліції, податкової, митниці, антимонопольної діяльності тощо – це все добре. Але останні 8 років ми так само про них говорили й навіть намагалися щось зробити, а віз і досі там. Реформи – це зміни у способі життя, а якщо їм не передують трансформація свідомості, то в них немає сенсу, бо їх нема для кого проводити. Якщо, культивуючи паростки нового життя, які зародилися під час цієї війни, Україні вдасться змінити суспільну ментальність, позбувшись деструктивних суспільних норм, то буде ким і для кого проводити реформи та відбудовувати країну, про яку мріють усі. Якщо ж ми провалимо «реформу» ментальності, то чудові бачення майбутнього так і залишаться нереалізованими. Бо без змін у ментальності не буде економічного розвитку, а без сильної економіки не буде перемоги й безпеки.

Любомир ШАВАЛЮК

«Хвиля»